

LENGYEL ANDRÁS

A Tömörkény-kutatás néhány kérdése

1

Ha őszinték vagyunk, el kell ismernünk, szervezett s szisztematikus Tömörkény-kutatás ma nem létezik. Közel száz évvel az író halála (1917) után ez részben ijesztő, részben „természetes”. Természetes, mert az író már nem az „élő” irodalomnak, hanem „csak” az irodalomtörténetnek szereplője, s az irodalom múltja, tetszik vagy sem, mindig csak kevesek ügye. A kései modernitás viszonyai között pedig kivált minden csak a jelenről szól. A testét, nevét vagy csak a nevéhez mesterségesen hozzákapcsolt álhíreket áruba bocsátó „celeb” például mindig jelen van, szidható és csodálható, tehát érdeklődést kelt, áruvá (vagyis profittá) változtatható – s használat után eldobható, helyet teremtve az újabbaknak és (ezért, de csak ezért!) érdekesebbeknek. A halott, kivált a rég halott író pedig nincs jelen. Nincs közöttünk, nem látjuk, nem igazolja vissza érdekeinket s fontosságunkat, sőt vitáinkba sem szól bele – nem használhatjuk pillanatnyi, efemer szükségleteink szerint. Művei ugyan, melyek a hajdani irodalmi toposz szerint „ércnél maradandóbbak”, ott vannak a könyvtárak polcain, de ez ma, az internet korában szinte automatikusan holt anyaggá teszi őket. Az írói szó, ha csakugyan az, ma maga is kövület, mint a tengerfenéki üledékekben föllelhető millió éves csiga vagy más, csak zárványként fennmaradt hajdani lény. Irodalmi szövegért ma már a kutatók sem nagyon járnak könyvtárba – ami nem érhető el az interneten, az számukra vagy nincs, vagy érdektelen. (A „kanonizált” Nyugat szövegeinek hivatkozásain például jól érzékelhető, ki az, aki kézbe is vette a lapot, s ki az, aki csak az internetről leszedve „használja”. A halmazt persze csaknem teljesen az utóbbi csoportba tartozók töltik ki.) Summa summarum: a „rég” irodalom (s az elmúló nap elmúltával minden „rég” – szöveg is, ember is) *nem* „aktuális”, nincs jelen. Ahhoz, hogy valami „rég” a kulturális piac számára „aktuálissá” váljon, botrány vagy más, szintén jól piacosható összefüggés szükséges. S Tömörkény István nem volt botrányos figura. A bort ugyan kedvelte (a töményt azonban már nem), s azon felül szinte semmi extravagancia, semmi, amiről csámcsogni lehetne. Sőt, eléggé el nem ítéhető módon, mint már egyik régi híve, Juhász Gyula észrevette, rejtőzködő alkat volt, s vele kapcsolatban a már akkor is klaszszikus, azaz „rég” fölismerést („Aki jól rejtezik, jól él”) idézte. Ha pedig valaki „rejtőzködő”, azaz visszafogott alkattal bír, csak akkor érdekes, ha leleplezhető – ha a „közérdeklődést”

---

* „Elment a magyar embőr legjobb barátja.” – kezdte Nyugat-beli megrendült búcsúztatóját Móricz Zsigmond 1917 áprilisában, a frissen elhunyt Tömörkény Istvánra emlékezve. Mert aki itt volt, idézte Móricz, több volt, mint író: minden művében „a tudós alaposágával, a gyűjtő szenvedélyével, a művész újrateremtő géniuszával: s az igaz ember emberségével” rendelkező személyiség. Műve, melyet „forrásmunkaként” emleget a fiatalabb pályatárs, a sorsot és hivatást cserélő magyar parasztság krónikájaként vonult be a magyar irodalmi köztudatba és az irodalomtörténetbe. Arról, hogy ez a bevonulás hogyan, miként ment végbe s egyáltalán sikerrel megtörtént-e, most, születésének 150. évfordulóján – emlékezést és perújrafelvételt egyként javasolva – gondolkodnak el tanulmányblokkunk szerzői.

kelő botrány fénykörébe állítható. Ilyen leleplezést azonban a Tömörkény-életrajz nem ígér. Nemcsak a mai, de saját kora normái szerint sem adott okot botránkozásra.

E helyzet mégis, a megértés rezignációja ellenére is, ijesztő. Ijesztővé teszi a kor, amelyben e helyzet kialakulhat (jóllehet e kornak, sajnos nem ez az egyetlen, veszélyforrást jelentő sajátossága), s ijesztővé teszi az a veszteség, amely emiatt keletkezik. Mert a Tömörkény-életmű jelentős életmű – mondjon bárki bármi ezzel ellenkezőt (vagy, ami rosszabb, hallgasson róla a „szakma”). Tömörkénynek mindig is voltak (s maradtak máig) megingathatatlan hívei, bárhogy változtak az irodalom divatjai, bárhogy cserélődtek az értelmezés „kérdésírányai” s bárhogy változtak az irodalom fölhasználásának „aktuális” igényei. Tömörkény persze (még csak nem is folyóiratokba, hanem) újságokba, napilapokba dolgozott, tárcái, ezek az alkalom, hangulat s más esetlegességek szerint alakot nyerő rövid szövegek (gyakran innen vagy túl a novella szokásos szabályrendszerén), már másnap alig voltak visszakereshetők. A nyomdafesték megőrizte, de az újságlap esendősége el is sülyesztette őket – újságokat magánember (értsd: olvasó) nem igen őriz meg, újságokat csak a könyvtárak, méghozzá a nagy könyvtárak (vagy a speciális – például: lokális – gyűjtőkörűek) „archiválnak”. A közolvasók pedig, ha olvasnak, csak az éppen aznap újságot méltatják figyelmükre, a „tegnapiakat” már nem. A Tömörkény-életmű így magának Tömörkénynek is csak kitépett s félrerakott újságlapokon maradt meg, s jelképes, hogy ez a gyűjtemény is, bár túlélte az író halálát, évtizedekkel később mégis, és éppen az életmű-sorozat gondozójának, az öngyilkossá lett Czibor Jánosnak hátrahagyott holmijai között megsemmisült. (Az író lánya, Tömörkény Erzsébet, Czibor halála után hiába követelte vissza azt, a lakást fölszámoló „örökösök” és/vagy ügyintézők már kidobták az „értéktelen” kacatokat.) Az író persze maga időről időre összeállított és közreadott tárcáiból egy-egy kötetnyi válogatást. Ezek azonban az életmű egészéhez mérten nagyon kis ízelítőt adtak a termésemből, s többnyire nem is a szerzői, hanem a kiadói szempontokat elégítették ki. A pragmatikus Tömörkény pedig nem tiltakozott, ráhagyta kiadóra a döntést. (A művészi öntudat és becsvágy nála, a „germán származású adóalap”-nál más, rejtettebb, de ennél lényegesebb területen mutatkozott meg.) A helyzet, sajnos az életmű közreadása, hozzáférhetővé tétele terén később sem sokat javult. A ritkán megjelenő válogatások többnyire utóbb is esetlegesek maradtak, s a legjobb és legbővebben válogató, a Czibor-féle életműsorozat is: csak *válogatás*, az életmű számottevő része ebben sincs benne. S ami nem kis zavar forrása, a közreadott szövegek, Czibor ízlése, válogatói erényei ellenére, nem mentesek a cenzúrázásnak, a „piszi” szocreál változatának a diktátumaitól. (Ha például Tömörkény „oláh” parasztról írt, akkor az életműsorozatban a politikailag korrekt „román” népnév jelent meg. Az interpretátorok – vagy talán úgy pontosabb: az interpretátori helyzet – diktatúrája, úgy látszik, mindig, minden körülmények között érvényesül.) Mindez, korokon és rezsimeken átívelő irodalomszociológiai összefüggésként messzemenően s tartósan meghatározta a Tömörkény-olvasás és -értés lehetőségeit. Bezárta az értelmezést az esetlegességek cellájába, s változó módon és mértékben, de folyamatosan akadályozta az életmű lényegének, rejtett, de nagyon fontos dimenzióinak teljes, maradéktalan föltárulását.

S hogy miért ijesztő ez (mikor semmi különleges nincs benne)? A magyar irodalom története csakugyan tele van csonkán és torzán ismert életművekkel, még a „legnagyobb”, folyamatosan kanonikus pozíciójú életművek hozzáférése és földolgozottsága sem igazán kielégítő. Befejezett, teljes és minden szempontból megbízható, kritikai igényű életműkiadás alig van (sőt, szigorú értelemben nincs is – még a József Attila-összkiadás sem az.). Ráadásul ez a

helyzet nem valami pillanatnyi, ideiglenes helyzet, amely – a szakma szisztematikus erőfeszítései eredményeként – *majd* folyamatosan javul, s legalább törekszik a perspektivikus cél felé. Nem, az irodalomtörténész szakma morális szétesése, intellektuális színvonalának folyamatos süllyedése, a provinciális mintakövetés hamis értékválasztásai, s az azokból következő beszűkítő, torz és öndestruáló logika érvényesülése nemcsak nem közelít a magyar irodalom történetének igazi megismeréséhez és megértéséhez, de egyenesen távolított tőle. A mai (azaz „rendszer váltás” utáni) magyar irodalomtudomány valódi funkciója már, ne áltassuk magunkat, éppen az *összfolyamat* megértésének elzárása, s a folyamat elfedése. A megértést (szerényebben fogalmazva: a megértés lehetőségeinek keresését) a könnyen s gyorsan forgalomba hozható esztétikai pszeudóelvek konstruálása és kiragadott (az összefolyamattól mindig gondosan izolált) műveken való demonstrálása helyettesíti – ez kényelmes az irodalmárnak, s egyszerre garantálja az exkluzív „korszerűség” pozícióját, s az esetleges „támadhatóság” már előre való kivédését. Azaz, megteremti a „korszerű”, veszélytelen érdektelenséget. (E helyzetről indirekt, de jó jelzést ad az olvasói érdeklődés riasztó mértékű visszaesése, ezt azonban a jelenlegi intézményrendszer keretei között figyelmen kívül lehet hagyni.)

E kontextusban a Tömörkény-életmű mai, de sajnos egyáltalán nem előzmények nélküli elhanyagolása azért különösen ijesztő (s persze egyben szimptomatikus), mert az életmű, lényege szerint, a 19-20. század fordulójának sok mindenről árulkodó és sokrétű elemzésnek alávethető speciális dokumentációja. Az, ami írókortársaihoz kapcsolja az író, és az, ami elválasztja, sőt megkülönbözteti tőlük őt, egyaránt tanulságos. S ami különösen fontos, életműve (nem egyes művei, hanem az egész, mint rendszerszerűen megszerveződött szövegkorpusz) a *még s már* lehetséges beállítódáselemek olyan kombinációja, amely a magyar modernitás bizonyos szerkezeti sajátosságairól csaknem egyedül ad hírt. Ez pedig a magyar kultúra szempontjából jóval több és fontosabb, mint egyes szövegek esztétikai sikerültségének mégoly fontos és érdekes kérdése. A gondot az jelenti, hogy az a szerkezeti sajátosság, amely a Tömörkény-életmű értő elemzésével „leolvashatóvá” válik, nem egy-egy, mégoly jól sikerült novellában vagy rajzban, hanem a szétszórt s mindmáig összegyűjtésre váró teljes szövegkorpuszban érhető csak tetten. Ez a szövegkorpusz ugyanis, egészében, még kevésbé sikerült darabjaiban is, mindig más-más oldalról, új nézőpontból vagy új „anyagot” prezentálva mutatja föl azt a világot, amelyet – kínálkozó, ám erősen beszűkítő tévedésből – a „néprajzi hitel” színtagmával szokás jellemezni. Pedig, szögezzük mindjárt le, többről, s főleg másról (is) volt s van szó. S az életmű kutatásának fragmentáltsága éppen ezt a többet s mást nem engedi föltárulni.

2

Tömörkény irodalomközéleti helyzete, már a kortársaknak is föltűnt ez, több sajátosságot is mutatott. Mindenekelőtt, jelentős író volt, nem lehetett kizárni a jó s modern magyar írók, általánosabban: a releváns irodalom köréből, de értéke zavaróan speciális formában jelentkezett. Sok mindenben más volt, mint írókortársai. A körülötte alakuló zavar részben abból adódott, hogy az új keletű, de máris csaknem maradéktalanul érvényesülő trenddel ellentétesen, nemcsak vidéken kezdte, de mindvégig vidéken is folytatta munkásságát – s bár fölköltözhetett volna Pestre, nem tette. Nem élt például a magyar irodalmi és kulturális megújulás kiharcoló, fénykorában lévő *A Hét* hívásával, fölkínált szerkesztői posztjával, tudatosan és makacsul „vidéki író” maradt. Ez nemcsak „érthetetlen” devianciának látszott, de a vízfejűvé

váló országban, ahol egyre inkább minden hatékony kulturális funkció a fővárosban koncentrálódott, gesztusával ki is vonta magát a legerősebb, az új törekvéseket integráló kulturális mozgásokból. A „mindent” meghatározó erőteréből. Ez, *de facto*, az uralkodó modernség hallgatólagos, de nem igen leplezhető negligálását jelentette. Nem ahhoz a trendhez igazodott, amelyik önmagát a modernség egyedül üdvözítő megvalósulásaként fogta föl. Nem véletlen, sőt azt kell mondanunk utólag, hogy törvényszerű: bár tíz éve lett volna rá, a Nyugatnak, a fénykorát élő s csakugyan központi jelentőségű Nyugatnak soha nem lett „szerzője”. S a lap sem nagyon vett tudomást róla. Amikor mégis, akkor pedig – például szegény Kuncz Aladár, a maga franciás sznobizmusát és tanáros pedantériáját szabadjára engedve – a teljes értetlenség hangján szólalt meg róla. (Pedig, kivált, ha Kuncz későbbi, fontos erdélyi irodalomszervezői szerepére is gondolunk, nehéz megállni, hogy meg ne jegyezzük: nem vált volna kárára, ha már nyugatosként is kicsit jobban érti Tömörkényt.)

Tömörkénynek persze a fővárosban s a fővárosi lapokat olvasók körében is volt saját olvasóközönsége, nemcsak Szegeden, ahol élt, s ahol a helyi kulturális életben a maga fizikai valójával is részt vett. Írásaira a körtöltésen kívül is volt kereslet, s tárcái, amelyekkel rendszeresen jelentkezett, nem a szerkesztők által megtúrt, hanem az olvasók által keresett s várt olvasmányok közé tartoztak. (Olvasói, nagyra becsülői közt, szimptomatikus módon, olyan, nagyon különböző kulturális képletet mutatók is föltűntek, mint például Görgey Artúr, Jászai Mari vagy Pikler Gyula.) Fizettek értük, s ennyi Tömörkénynek elég is volt az „irodalmi” elismerésből. Ha elmondhatta a maga mondandóját, az íróként s piacról élő szerzőként kielégítette. A helyi (szegedi) korlátozott hatókörű s nem is különösebben ambicionált, ám szinte automatikusan mégis kialakuló, csöndes véleményvezéri pozíciónál, úgy látszik, nem vágyott többre. Szegeden, személyében is, „valaki” volt, tekintély a „kasza-kapa kerülők” közt, s ez, bár némi rezignációval, elég volt számára.

Az ambíciónak ez a tagadhatatlan redukáltsága, látszólag, csupán alkati – azaz pszichológiai természetű – sajátossága volt. Mondhatnánk róla (saját szavajárásával): „ilyenek is köll lenni”. A *habitus* azonban, amely nemcsak életformájában, hanem műveiben is jelentkezett, jóval több, mint pusztán „pszichológia”. Nem „lány” entitás, hanem szilárd szerkezetű beállítódás, „tartalma” pedig nem egyszerűen impressziók, benyomások amorf halmaza, hanem folyamatosan stabilizálódó, újra s újra megerősítést nyerő történeti tapasztalat. Benne van mindaz, amit az ember szocializációja (s élményei tudatosulása) során átél, a maga számára feldolgoz, személyes (tehát mások véleménye által csak nehezen megingatható) tapasztalatként sűrít össze. Tömörkény ambíciójának külső szemlélő számára „érthetetlen” redukáltsága, lényeg egész visszafogottsága igazában nem is pszichológiai – karakterológiai – kérdés, hanem egy történetileg megképződő (bár természetesen alkatától sem független) habitus függvénye. De kérdés, amellyel sajnos mindmáig nem igazán nézett szembe a kutatás, mi volt az a speciális „szegedi” tapasztalat, amely Tömörkény számára megnyílt, s úgy nyílt meg, ahogy az életművében is (természetesen nem egyszerűen dekódolható formákban, közvetve) megjelent?

A „szegediség” kérdésköre bizonyos értelemben agyonírt téma, sok okosat (és sok butaságot) írtak már össze róla – a kirajzolódó sztereotípiák értelmezése ma már maga is külön stúdium lehetne. A „Szeged-kutatás” műszava például Szegeden aligha csak a szokványos várostörténeti kutatási módszerek Szegedre alkalmazását jelenti. A városnak, s ami összefügg vele, saját külön, már-már irracionális aurája, mondhatnánk, mentális realitása is van, s van-

nak (Szegeden élők, s Szegedről már rég elszármazottak), akik számára ez a megemelő, mitikus aura az igazán fontos és eleven. Ezt azonban, anélkül, hogy erejét, közösségképző funkcióját lebecsülnénk, most, szempontunkból, célszerű figyelmen kívül hagyni. Az értelmezésbe való bevonása csak félrevinne. Szempontunkból az az egyedül célravezető, ha a hajdani város speciális történeti-szociológiai realitásaira figyelünk, s arra, hogy ebből az összetett realitáskomplexumból, a maga egyéni szociológiai és élettörténeti adottságai és persze mindennek éléskönnyítő lelki lereagálása révén Tömörkény mit s hogyan fogott föl? Mit látott meg belőle, mit tartott fontosnak, s főleg mire használta föl ezt a tapasztalatát?

Szeged, Tömörkény öntudatra ébredése, majd munkássága kibontakozása idején kettős meghatározottságot mutatott. Az egyik a Víz (azaz az 1879-i nagy árvíz) nagyon összetett s bonyolult hatástörténeteként írható le, a másik a paraszttársadalom modernizálódásának nagy emberi szenvedésekkel (és az adott körülmények közt feloldhatatlan ellentmondásokkal) járó, a „modernség” igézetében élők számára nem is könnyen megérthető történeteként. (E két meghatározottság természetesen nem volt egymástól független, a város igazi története csak összjátékuk felismerésével írható le, de Tömörkény emberi helyzetének megértéséhez, leíró szempontból érdemes különválasztani őket.) A Víz hatása maga is kettős természetű volt: elpusztította a „régit”, jórészt még premodern s még nagy átalakulás előtt álló Szegedet (alig maradt például ép ház, az épített, történeti város lényegében elpusztult). De a romboló és pusztító Víz az országos, sőt nemzetközi szimpátiának és szolidaritásnak a város mellé állításával, megteremtette a gyors és radikális (bár földrajzilag körülhatárolt) *modernizáció* anyagi és (nem utolsósorban) akarati, mentális föltételeit. A megújulásnak nem volt, nem lehetett alternatívája, a város újjáépítése elkerülhetetlen és elodázhatatlan volt. S mivel a szolidaritás előteremtette a „rekonstrukcióhoz” (valójában a radikális modernizációhoz) szükséges anyagiakat, a város gyorsan, s már-már optimális formában épült újjá. Az építéstörténet egyben modernizációs, civilizatórikus átrendeződés (is) lett. A kultúra pozíciói szempontjából pedig nagy (s további nagy lehetőségeket is magában rejtő) szociokulturális fordulat – olyan fordulat, amelynek jótékony hatása több területen máig élően eleven. Ez a nagy átrendeződés azonban, mivel az erőforrások akkor is végesek voltak, építészetiileg is, gazdaságilag is, civilizatórikusan is körülhatároltan ment végbe. Nem terjedt ki az egész régióra, még a közigazgatási értelemben vett város egészére sem – „csak” Szeged központi részeire, mindenekelőtt a tágan értelmezett belvárosra. Így, ahogy később az éles szemű, szociológiai látású Móricz Zsigmond is észrevette és megírta (*Újévi köszöntő*. Nyugat, 1933. 1. sz.), egy sajtós kettősség rögzült. A körutas, palotás, világvárosias építészeti allúziókat ébresztő, minden szempontból „modern” és rendezett belváros, s az e belvárost körülvevő, változatlanul az erős paraszti tradícióban benne maradó külső kerületek (pl. a hagyomány megtartásában élen járó Alsóváros), sőt, ezen túl, egy szélesebb övezet, a tanyavilág szimbiózisa. (A tanyavilág jogilag a város része volt, életmódjában, civilizatórikus és emberi lehetőségeiben mégis egy merőben más, szűkösebb, keményebb, de patriarchálisabb világ.) A „polgári” belváros és a „paraszti” külső övezet kettőssége (amely egyébként tartósan fennmaradt, s lehetőségstrukturaló tényező maradt) élesen tagolta Szeged és vidéke társadalmát, a lehetséges életmódokat, körülményeket és perspektívákat. Itt az igazán releváns tapasztalat nem a polgárisultság, s nem is a premodern tradicionalizmus tapasztalata volt – hanem maga a kettő közötti *kontraszt*, amely szinte a megfigyelhető élet minden dimenziójában jelentkezett. Olyan kontraszt volt ez természetesen, amely, bár „mindenki” érzékelt, nem mindenki és nem

mindenkiben azonos élességgel tudatosult. Meglátásához szem, megértéséhez mindezt át-fogni képes értelmezői perspektíva, s persze, egyáltalán nem utolsósorban, emberi empátia kellett. A megértés (s írói megjelenítése) csak igazi „teljesítményként”, összetett és bonyolult észlelési, értelmezési és (egyáltalán nem utolsósorban) verbális feladat teljesítéseként valósulhatott meg. Mindez még ma is, retrospektíve is komoly intellektuális és morális erőfeszítést feltételez – egyáltalán nem lehet pusztán evidenciaként vagy automatizmusként elkönnyvelni.

Tömörkény, hadd előlegezzünk már itt is ennyit, ezt a nagy történeti jelentőségű kontrasztot érzékelte mindenki másnál érzékenyebben, s ezt vetítette ki írásaiban mindenki másnál élesebb pontossággal, világrekonstruáló gazdagsággal.

3

Miért vált – válhatott – jelentőssé irodalmilag ez a tapasztalat? A válasz rövidre fogva egyszerűnek látszik, valójában azonban nagyon is komplikált, s nem könnyen átlátható. Ha annyit mondunk, hogy a polgáriasult Szeged és paraszti külső övezeteinek szociokulturális kontrasztja kicsiben, „helyi színekkel” azt a viszonyt képezte le, amely a nagyra nőtt, „modern” Budapest és az elmaradott, agrárius „vidék” között is kialakult a századfordulón, s a Monarchia traumatikus fölbomlása ezt a viszonyt, az előzmények súlyos deficitjétől meghatározottan a magyar „zsákutca” egyik igen fontos generálójává tette, – a „lényeg” kimondatik, de csak elvontan. A „lényeg” ilyen meghatározása ugyanis nem több analógia-, azaz hasonlóságkeresésnél, s mint minden analógia, igazában „üres”. Ami igazán fontos, ami itt is, ott is magyarázó értékű lehet, az éppen az analógiás elvonatkoztatás által homályban hagyott részletekben rejlik. Maga az analógia csak egy absztrakt viszonyt képes rögzíteni, a (szőnyeg alá söpört) történeti antinómiát. Az alakuló feszültséget.

Ez a viszony némileg már értelmezhetőbbé válik, ha tisztában vagyunk a félperifériális magyar modernizáció szerkezeti (s funkcionális) sajátosságaival. A Budapest nagyra növéseben, új funkciók és lehetőségek megjelenésében csakis – gazdasági, társadalmi és kulturális – *haladást* érzékelő hagyományos értelmezés ugyanis, nem kétséges, öngazoló, de egyoldalú, szelektív értelmezés. Szemet huny e fejlődés ára és nyilvánvaló deficitje fölött. Az a modernizáció, amelyet teljes körűen, a lehetőségek legmagasabb szintjén Budapest, s csakis Budapest testesített meg, születésileg furcsa és felemás modernizáció volt. Az ország egészének lehetőségeihez mérten egyenesen „elsietett” és túlhajtott, mégis, az emberek lehetőségeinek megteremtése szempontjából, földrajzilag és társadalmilag egyaránt *aszimmetrikus* fejlemény. A lehetőségeket nagyon egyenlőtlenül osztotta el. Elsietett és túlhajtott volt, mert az egész ország erőforrásait használta el egyetlen, mégoly fontos város gyors és radikális fejlesztése érdekében, s aszimmetrikus, mert ennek a tagadhatatlanul jelentős gazdagodásnak és előrelépésnek a közvetlen hasznát az ország nagy része nem, vagy csak igen kis mértékben, s többnyire akkor is csak áttételesen, közvetve élvezhette. S a modernizáció előnyeiben, paradox módon, igazában éppen azok nem részesültek, akik ezért a legnagyobb áldozatot hozták, munkaerejüket használták el. (Hogy e modernizáció, mintegy mellékesen, a privilegizált „történeti” osztályok egy részét is leértékelte és félre szorította, az az 1919 utáni történések szempontjából egyáltalán nem jelentőség nélküli fejlemény, de utólag is, történetileg, érthető s igazolható.) Súlyosbította a kialakuló helyzetet, hogy erejét a főváros, éppen előnyös pozíciója, gazdasági és üzleti előre haladottsága révén, *pótlálagosan* is jórészt *komparatív előnyeiből*

merítette – ami, természetéből következően és szükségszerűen az elmaradottabb régiók viszonylagos elmaradottságát konzerválta. Mindez természetesen utólag sem érvényteleníti azoknak az új, „modern” funkcióknak a *lehetőségteremtő* szerepét, amelyek csak így s csak ilyen áron születhettek meg, s Budapest önmagának biztosított nyereségein túl, az országban is az egyedüli modern lehetőséget jelentették. Azaz, bizonyos funkciók és lehetőségek, ha Budapest nem tartotta volna fenn őket, egyáltalán nem álltak volna rendelkezésre. S e vonatkozásban nemcsak a civilizatórikus lehetőségekre kell gondolni, hanem, egyebek közt, a magyar irodalom egyik újabb fénykorára, a „modern” magyar irodalom megszületésére is. (Az irodalom pedig, természetesen, nemcsak új élményeket s új esztétikai érzékenységet hozott magával, de megteremtette és fölkínálta az önértelmezés új, gazdagabb és differenciáltabb lehetőségeit is.) A modernizáció hozadéka tehát, bár nyilvánvalóan és letagadhatatlanul problematikus szerkezetű volt, nem vonható kétségbe.

Érdekes – komplikáló – momentuma a történetnek, hogy a magyar modernség egyik további problematikus eleme is, szükségképpen, magából e szerkezetből, pontosabban e szerkezet *önigazolásából* adódott. A modernség erői, önmaguk igazolása és elfogadtatása érdekében, átvették és/vagy saját helyzetükre reflektálva, kidolgozták a modernitás helyben releváns mítoszait. S ezek az öngazoló kulturális paradigmák önmagukat, értelemszerűen, a nem-modernnel szemben, mint a modern magasabb rendűségének bizonyítékát magyarázták. Ez „természetes” volt, bizonyos nézőpontból egyenesen evidenciának látszott, s vonzást gyakorolt mindazokra, akiknek volt lehetőségük „modernné” válni – életformában, munkalehetőségben, anyagi és kulturális fogyasztásban. De, s járulékosan ez vált többlet problémává, nem mindenkinek volt erre módja, sőt a populáció igen nagy részének egyáltalán nem volt, sőt nem is lehetett. A mítoszok így, minden „progresszív” vonásuk ellenére, a modernség (értsd: tőkefunkció) apologetikáját is magukba foglalták. Ez természetesen nem speciálisan magyar jellegzetesség, ez, mondhatnánk, egyetemes törvényszerűség ott, ahol a modernizáció a centrum/periféria kontextusában bontakozik ki. A modernizáció ugyanis soha sem csak gazdasági racionalitás kérdése – óhatatlanul *erkölcsi* és sokféle (társadalmi feszültségekben is megjelenő) *gyakorlati* deficitje is keletkezik. A centrumnak a periféria rovására végrehajtott megerősítése szükségképpen érdekellentéttekkel jár, problematikus, ezért azt a *gazdasági célszerűség* egyedül lehetséges változataként kell meghatározni, megspórolhatatlan „objektív automatizmusként” kell felmutatni. Ez pedig, mint minden a valóságon erőszakot tevő értelmezési ajánlat, automatikusan mentális (s gondolkodástörténeti) törésvonalakat hoz létre.

A magyar modernség, a legdurvább felosztás szerint is, két, diametrálisan szemben álló, már alapjaiban is merőben különböző, torlódott szerkezetű önértelmező mentális alakzatot produkált (s persze ezek számtalan variációját). Az egyik a modernség lehetségszerkezetén belül kialakuló, az előnyökkel élő, az előnyöket gondolatilag is affirmáló, de szerkezetileg elmentmondásos, sőt feloldhatatlanul kollíziós alakzat. A másik (az előbbinek mintegy ellenpárjaként) a veszteségekre reagáló, a veszteségeket saját nézőpontból „megmagyarázó” és/vagy azok ellen – „reakciósan”, ritkábban: „progresszívan” – lázadó magatartás, mentalitásban is leképeződő alakzata. Az egyiket az értelmező utókor pozitív, a másikat negatív indexszel szokta ellátni, az értelmezőnek a modernitáshoz való viszonya szerint. Az uralkodó (s legfőbb, korok és rezsimek szerint, a pólusokat fölcserélő) fekete/fehér értelmezés természetesen nem sokat ér: durván leegyszerűsítő és megtévesztő, de – tetszik vagy sem – még ma is

nagyon erős pozíciókkal bír. Az irodalom- és gondolkodástörténeti értelmezés számára azonban mindkét ilyen interpretáció elfogadhatatlan – hiszen éppen a különböző kulturális alakzatok, például az irodalmi szövegek finomabb szerkezetű megértését és leírását teszi lehetetlenné, siklatja félre. Maga a felosztás, bár nagyon is lényeges, ilyen elvont általánosságban csak tipológiai segédeszközként jöhet szóba, az alakzat besorolását, elhelyezését segítheti elő. Az alakzat elemzését, a siker reményében, csak a maga bonyolultságát szem előtt tartva, konkrétan érdemes végigvinni. S ez a megállapítás érvényes a Tömörkény-életmű lehetséges elemzésére is.

Egy megállapítást azonban mindjárt, már gondolatmenetünk e pontján lehet és érdemes rögzíteni. Tömörkény a modernség olyan íróképviselője volt, aki a modernség értelmezését a vesztesek oldaláról, a veszteségre reagáló paradigma keretén belül, de nagyon egyedi módon végezte el. Életműve megértése nem utolsósorban ennek az egyéni reagálásmódnak a megértéseként és leírásaként történhet meg.

4

Tömörkény „szegedi” tapasztalata, talán ennyiből is sejthető, lényeges tapasztalat volt, sőt a maga (nem könnyen átlátható) módján reprezentatív is. Ahogy a polgáriassult Szeged viszonyult saját parasztságához, házi „gyarmatához”, úgy viszonyult – *mutatis mutandis* – a „modern” Budapest az „elmaradott” vidékhez. Itt is, ott is az aszimmetria dominált. S aki az egyiket ismerte, annak a másik lényegéről is volt valami sejtelme. De Tömörkény, aki érzékelte e viszony emberi fonákságát (s tudta, hogy ennek szociológiai relevanciája is van), témaválasztásaiban s témafeldolgozó írói magatartásában úgy reagált erre a helyzetre, ahogy az adott körülmények között még lehetséges (vagyis „polgári” értelemben legitim, „elfogadható”) volt. Ám egyben kívül is helyezte magát e konvenciókon. Írói világa legbelső lényegét illetően úgy reagált, ahogy igazában senki más. A „néprajzi” tárca áruhájában s e konvenció fedezéke mögé húzódva „irodalmi” tárgygyá, azaz valódi emberi dokumentummá emelte a Szeged környéki „közönséges” paraszti életet. Sokan és sokszor (még méltánylói közül is) valami néprajziasságot láttak csak írásaiban – újságközléshez igazított „népi életképeket”, amelyeket a néprajztudomány, lábjegyzetek és irodalmi hivatkozások híján is a maga érdekkörébe vonhat. S ez az, egyébként végtelenen szűkítő és torzító recepció annyiban csakugyan jogos volt, hogy a „germán” alaposságú Tömörkény csakugyan sokrétű és alapos „népismereti” tudással dolgozta föl témáit. Írásait a Szeged-kutatás etnográfiai vonulata, pl. Bálint Sándor vagy Juhász Antal mindig is becses „adatok” forrásaiként kezelte, kezelte. Ismeretei ráadásul nem tankönyvekből, egyetemen szerzett ismeretek voltak, hanem közvetlenül, autopsziásan nyert ismeretek. (Erre nemcsak alkata és helyzete, de a közigazgatási értelemben vett Szeged közvetlenül szemlélhető, élőben megfigyelhető viszonyai is predesztinálták.) Tömörkényt, a családtörténeti beágyazottsága révén is echte „polgárt”, aki családja múltja és neveltetése körülményei révén egy lényege szerint polgári világ szocializáltjaként írható le, – ez a számára egyszerre „idegen”, s mégis bensőségesen ismert paraszti világ eminensen érdekelte. Számára nem a polgári lét jelentette az újdonságot és érdekességet (ezt, kiterjedt polgári familia fiaként, belülről ismerte), hanem az e világ közvetlen környezetéhez tartozó, mégis merőben más paraszti, parasztpolgári lét. Törvényszerűen, mert az is korán érzékelhetővé vált számára. (Apja szegedi szállójához például, tudjuk, még istálló is tartozott, mert a vendégek lovaskocsin jöttek be a városba, s a kocsit s a lovakat valahol éppúgy el kellett helyezni, mint a

szállóvendégeket. A szolgáltatásokhoz az istállógyertya és a szalma éppúgy hozzátartozott, mint a reggeli, sőt jobban. Az előbbieket azok is igénybe vették, akik az utóbbit maguk oldották meg, hazulról hozott elemózsiaival.) Tömörkény érdeklődése azonban nem a „benszülöttek” közé elmerészkedő „modern” antropológus „szakmai”, azaz felfedező és „gyarmatosító” érdeklődése volt, hanem emberi figyelem és gesztus. A szolidaritás szemérmes, mégis rendretten érhető gesztusa. Erre sok minden kondicionálta. Egyebek közt az érzékeny korban, nagyon fiatalon megtapasztalt családi deklasszálódás (amely a „birtok” elvesztését és az egzisztencia megroppanását is személyes élményévé tette, s fogékonyra tette az egyénre leselkedő veszteségek iránt), de – siessünk leszögezni – nemcsak ez. Ennél meghatározóbb e vonatkozásban emberi érzékenysége, amelyre sok apró jel: gyermekkori „romantikus” olvasmányéhsége, majd versírói (!) ambíciójának felébredése, később, már gyógyszerész tanoncként elkövetett öngyilkossági kísérlete stb. egyaránt utal, de amelyet utóbb, katonáskodása során kialakuló fegyvelmezetsége már a polgári viselkedéskultúra keretei közé szorított. A fegyvelmezetség azonban, amelyet magára vett, csak elfedte érzékenységét az idegen szemelől, ám azt nem semmisítette meg. S ez az érzékenység később sem halt el, mi több, szövegyszervező erőként irodalmilag is szerepet kapott.

Tömörkény viszonya a világhoz, amelyet újra és újra „megírt”, más-más szögből bemutattott, nem az etnográfus személytelen viszonya volt tárgyához, hanem, ellenkezőleg, az íróé. Az íróé, aki a meglátott s feldolgozott emberi világba saját magát, s e világhoz való viszonyát is prociálta. (Móra, aki közeli munkatársaként közletről figyelhette meg, de merőben más alkat volt, mint ő, nem is állhatta meg, hogy szóvá ne tegye: szerinte Tömörkény túlzottan *jóhiszeműen* ábrázolta parasztjait. Valami lényegesre utalt ezzel, de nem biztos, hogy meg is értette, amit észrevett.) Önmagának ez az „idegen” emberi világba való belevetítettsége, irodalmilag természetes, nem is nagyon lehetett volna másként. S irodalmilag nem is probléma, hanem előny. Az az odaforduló figyelem, az az emberi rokonszenv, amely, parasztjairól szólván, tollát vezette, nem ment a tárgyi, néprajzi hitelesség rovására, még csak (a szó szokványos értelmében) nem is idealizálta „hőseit”, de a premodern világ egyik szegmentumát, a kétkézi emberek embert próbáló, nehéz életét, a leírás és megjelenítés módjával, *emancipálta*. Beemelte azt a premodernt elhagyni készülő, lebecsülő vagy éppen lesajnáló modernitás embereinek szemhatárába. „Életet” adott azoknak (s azoknak az emberközi viszonylatoknak is), akik (s amelyek) nem voltak láthatóak az önvédelmi közönybe merevedő régi s új „polgárok” számára. Életműve a szó erejével egy olyan öntörvényű, gazdag és (sok vonatkozásban) a kibontakozó és elhatalmasodó újnál még szükségképpen ridegségében is „emberibb” univerzumot örökölt meg és tett „leolvashatóvá”, amely egyre inkább a polgári társadalom uralkodó viszonyai alá szorult, pusztá kiszolgáló funkcióvá redukálódott. Ezt a világot, ha egyáltalán észrevette, az önmagával, újonnan megnyíló lehetőségeivel eltelt „polgár”, önmagát is végzetesen félreértve, persze csak „egzotikumként” volt képes érzékelni. Tömörkény azonban ehhez képest radikálisan más értelmezést kínált föl. De nem elvontan, hanem érzéki, mindenki számára egyénileg leolvasható formában.

S hogy mi ebben gondolkodástörténetileg a speciális? A premodernnek (pontosabban: a premodern egyik vetületének) ez az emancipációja nem a „modernre” adott szokványos – háritó – „reakció”, nem modernségellenesség (amit sokan képviseltek, s ami később, tudjuk, meglehetősen torz és veszélyes politikai konstrukciókat hozott létre), hanem valami egészen más. Tömörkény *nem* rehabilitálta a premodernt, annak függőségi, alávetettségi viszonyait

például elutasította, írói s emberi szolidaritása mindig „csak” az életkörülmények ridegségének, mondhatnánk természeti törvényként megjelenő hatalmának és a nyers emberi uralomnak *kiszolgáltattott*, de az *életlehetőségeit* kemény munkával (s olykor nagy leleménységgel), napról napra mindig *újratermelő* „kétkézieket” felé fordult. Embert, s nem egzotikumot látott bennük. S nem osztozott a kibontakozó kapitalizmus (sokféle eredetű) *homo novusai*-nak új keletű „polgári” önteltségében, amely az élet feltételeit premodern struktúrákban újratermelő „kétkézieket”, bornírt módon, „elmaradottságban” marasztalta el. Maga is „polgár” volt persze, s ennek a helyzetnek voltak korlátai. De annak a polgárságnak volt a neveltje, amely még természetes módon, önfejlődés során vált ki környezetéből, s természetes kontaktusát azzal mindig megőrizte, a polgári helyzetet pedig nem érdemek nélküli privilégiumként, hanem „csak” magasabb rendű szakszerűségként fogta föl. A lehetőségek egyenlőtlen eloszlását, a széles kört sújtó szűkösséget (miként a munkamegosztás szükségességét is) elfogadta, nem lázadt, helyzete révén csak egy történetileg adott életforma rezignált tudomásul vevője lehetett. (Innen nézve érthetőek meg olyan „érthetetlen” gesztusai, mint pl. a szegedi nyomdászok sztrájkjának vezércikkben való elmarasztalása, miközben, bár viccesen, társalgási keretek közt, a jelszót is ő adta ki: „lámpavasra a kiadót”.) A termelést szolgáló racionalitás ellen nem hadakozott, s a „néprajziban” is rendre kimutatta jelenlétét, de – a „modern” úzussal ellentétben – soha nem misztifikálta. Az ember fontosabb volt számára.

Tömörkény, tudjuk, nem intézményi keretekben, szisztematikusan képzett szakemberként, hanem autodidaktaként alakította ki saját intellektuális arculatát – még érettségit sem tett. (Akkoriban a gyógyszerész klasszifikációt még nem az egyetem adta, s a papír megszerzése még az érettségit sem kívánta meg.) Utóbb, már könyvtári és múzeumi „tisztviselőként” persze elvégezte a szükséges tanfolyamokat, de tudása elsődlegesen gyakorlati, tapasztalati jellegű tudás volt. A modernség kulturális teljesítményeként egyre bőségesebben termelődő, és sokszor egymásnak is ellentmondó absztrakt „spekulációk” (értsd: elméletek) nem érdekelték, alkatilag is idegenkedett tőlük. Ez, nem kétséges, bizonyos értelemben tudása deficitjeként értelmezhető. Elméleti formában, minden valószínűség szerint, nem is „értette” a világot, legalábbis nem ilyen formában magyarázta azt. Ebből a hiányosságából azonban, paradox módon, erényt tudott kovácsolni. Az elvont értelmezés ugyanis nemcsak leképezi, de a maga módján át is nevezi, meg is változtatja azt, amit értelmez, s az empirikus realitás nagyon sok elemétől – szelektíven – el is vonatkoztat: *homályba* taszítja. S Tömörkény újságírói és írói munkája elsődlegesen éppen egy olyan emberi világ megjelenítésére irányult, amelyet a kor divatos s nagyon sok mindent végletesen meghatározó elméletei ignoráltak, vagy aktuális igények szerint félreértelmeztek. Tömörkény azonban, talán ösztönösen is, valóságérzékének engedelmessé, hagyta érvényesülni saját, autopsziás tapasztalatait, s valóságmagyarázata centrumába ezeket helyezte. Ez persze a lázadó gesztusok minden kerülése ellenére egyféle látens kritikai pozíció felé tolta, s ez részben gesztusai visszafogására készítette, részben, nem is ritkán, munkássága igazi természetének meg nem értését vagy félremagyarázását vonta magával. Életművét pedig mindez együtt a sem kint, sem bent helyzetében tartotta. Sem a modern, sem az antimodern kulturális *mainstream*-be nem fért, nem férhetett be. Lényegileg kívülálló maradt.

Munkássága félremagyarázása, amely egyébként különösebben nem izgatta, furcsa paradoxonként, némileg meg is védte. Írásainak a nosztalgikus, „néprajzos” romantika körébe való besorolása legitímálta a „konzervatív” olvasók körében, s ez lehetővé tette számára, hogy

bár fragmentáltan, egymástól elszigetelt, a „közolvasók” számára „áttekinthetetlen”, szét-szört életmű izolált darabjaiként, de sok nézőpontból, ismétlődően bemutassa az őt érdeklő emberi világot. Az olvasói igény (amelyet pesti lapjai is, a könyveit kiadó üzletemberek is nyomatékosan közvetítettek feléje) persze meg is akadályozta tapasztalatai radikális végigvitelében. (S ugyanígy hatott, sajnos a „másik” oldalról, a modernség „tematikai” idegenkedése is a paraszti világtól. A modernség a parasztiban csak a disszonanciák s a lázadás megjelenítését méltányolta.) Tömörkény így íróilag nem futhatta ki magát igazán, sok minden benne maradt. S amit megírt, az is részben „csak” egy emberi univerzum fragmentumaiként, részben konvencionális darabokkal is keveredő elegyeként vált hozzáférhetővé. Azt a kortársi értelmezést, amelynek kegyelméből saját legmélyebb impulzusai mindenki számára tudatosulhattak volna, s meg- és felerősíthették volna írói opcióját, soha nem kapta meg.

Az életmű egésze azonban így is enciklopédikusan gazdag, s a maga módján olyan összefüggések megjelenítése, amelyeket sem az egykorú társadalomtudományok, sem a mai történeti szociológia, sem az irodalom nem volt képes kimondani. Az már a mai kutatás sara, hogy az ezeknek az összefüggéseknek a maradéktalan föltárlásához szükséges bibliográfiai, filológiai, hermeneutikai stb. erőfeszítésekkel továbbra is adós.

5

Tömörkényről a halála óta eltelt évszázadnyi időben természetesen sokan írtak, – sok fontosat is. Hamar helyi kultusz is alakult körülötte. Szegedi írótársa, a nála nemzedékkel fiatalabb költő, Juhász Gyula például még elhallgatása (1929) előtt kevéssel (1928) is, utolsó nagyobb terjedelmű művét, egy kis könyvet (*Tömörkény István élete és művei*) neki szentelte. (A könyvecske sajnos csak jóval később, 1941-ben jelent meg, de ez nem változtat a gesztus értékén.) Egyik szerkesztőségi kollégájának nagy karriert befutó fia, Ortutay Gyula pedig 1934-ben, utóbb több kiadást is megért doktori disszertációt (*Tömörkény István*) írt róla. Ez a könyv már (s nemcsak szerzője későbbi közéleti pozíciói következtében) bizonyos értelemben a Tömörkény-irodalom egyik megkerülhetetlen alpműve lett, s máig befolyásolja az értelmezést. S mint „szegedi klasszikusról” a szegedi kutatók azóta is rendre megemlékeznek róla, vissza-visszatérve életműve, pályája alakulása vizsgálatára. A „legszőgedibb szőgedi”-ként maga is kultuszfigurává emelkedő Bálint Sándor például minden alkalmat megragadott, hogy tudatosítsa Tömörkény jelentőségét. A Szeged-kutatás mai doyen-je, Péter László pedig évtizedeken keresztül szövegkiadásokkal, filológiai cikkekkel s egy máig alapvetésként forgatható jelentős értelmezéssel (1963) szolgálta a Tömörkény-értést. (A Tömörkény „mikrokozmoszát” középpontba állító régi tanulmánya e cikk számára is fontos ösztönzést adott.) S szimpomatikus, hogy olyan nagyon különböző alkatú és irányultságú kutatók is megragadták az alkalmat, hogy írjanak Tömörkényről, mint, mondjuk, a mindig a magyar kultúra egészében gondolkodó, de a helyi teljesítményeket sem lebecsülő Ilia Mihály, vagy az utóbbi évtizedek legjelentősebb szegedi etnográfusa, Juhász Antal, vagy a maga nemében egyedülálló, széles körből merített adatai pontosságáért „elvérző” Apró Ferenc. S persze rajtuk kívül még sokan mások is. Összességében vázlatok, rész-elemzések, életrajzi s pályatörténeti „adalékok” sora született, s halmozódott föl. Igaz, az „akadémiai” tudomány kevésbé érdeklődött az életmű iránt. A hatvanas években a korszerű alapvetés igényével föllépő, s csakugyan mindmáig a legrészletesebbnek bizonyuló monográfia, Kispéter András műve (*Tömörkény István*. 1964) félresikerült monográfia lett. Igazi nagymonográfia pedig máig nem készült Tömörkényről

(aminek csak egyik oka a műfaj időközben bekövetkezett presztízsvesztése). A termés persze, mindent egybevetve, meglehetősen elegendő, minden eredmény ellenére hiányérzetet kelt.

Néhány vállalkozás mégis jelentős előrelépésnek bizonyult. Mindenekelőtt a már említett Czibor-féle életműsorozat. Ennek nyolc kötete nemcsak a mindmáig leggazdagabb anyagú prezentálása az életműnek, de a kötetekhez írott kísérőtanulmányok és jegyzetek életrajzi, pályatörténeti és bibliográfiai szempontból is fontosak. Az író 1885/96 közötti novellatermését *A tengeri város* (1956), az 1897/1900 közöttit *A Szent Mihály a jégben* (1957), az 1901/04 közöttit *az Újbor idején* (1958), az 1905/10 közöttit *a Hajnali sötétben* (1958), az 1911/13 közöttit *a Barlanglakók* (1959), az 1914/15 közöttit *az Őreg regruták* (1959), az 1916/17-ben írottakat pedig *A kraszniki csata* (1960) adta közre. A nyolcadik kötet az 1884/1916 között írott cikkeket tette hozzáférhetővé *Munkák és napok a Tisza partján* címmel – 1963-ban, s már nem Czibor, hanem Péter László gondozásában. (Ebben jelent meg először a sajtó alá rendező már említett, fontos „mikrokozmosz”-tanulmánya is.) E sorozat, amelyet egy úgynevezett ideológiai „enyhülési” periódus fölhajtó ereje tett lehetővé, szerencsés konstelláció eredménye. A Czibor Jánosnak még rendelkezésére álló, újságlapokon megőrzött szerzői gyűjtemény, sok vonatkozásban pótolta a hiányzó kritikai kiadás nem létező bibliográfiai és filológiai anyagfeltáró munkálatait. (A magyar könyvkiadásban megszokott gyors, alkalmi munkával ez a hiány nem lett volna pótolható.) Jóval későbbi, de itt említendő meg az életmű kiegészítése szempontjából nyereségnek tekinthető további két kötet is (mindkettőt Péter László adta közre). A *Katona a kötélén*, amely 1989-ben jelent meg, a katonatárgyú írások bő, de természetesen nem „teljes” gyűjteménye. A *Hétről hétre* (2000) pedig a Szegedi Naplóban 1894/98-ban publikált publicisztikából válogat. Mindkettő jelentősége nagy, mert a katonaelet megörökítése nemcsak rokonságban áll a „paraszti” tematikával, de lényeges új színeket ad hozzá, s más szögből segíti megérteni az írói attitűdöt. A Napló-cikkek pedig valóságos *terra incognitá*-t jelentettek – Tömörkény gondolkodásának olyan dimenziójába engedtek beleslátani, amelyikről addig sejtéseink sem nagyon voltak.

Alapozó szerepű kötet volt (s maradt) az 1966-ban centenáriumi tisztelgésnek megjelent Tömörkény-életrajz is. Ezt Kovács Sándor Iván és Péter László szerkesztette, s bár minden szempontból „alkalmi” produkció (gyors kézzel egybe markolva mindent, ami előszedhető és fölmutatható volt), de bizonyos összegző szerepe nem tagadható. S elége nem méltányolható nagy érdeme, hogy Dérytól Weöresig sok jelentős író Tömörkény melletti kiállítását is demonstrálja. Ezek a szerkesztői felkérésre született írói vallomások a Tömörkény-értés szempontjából becsesek és tanulságosak. A szakmai közönnyel szemben haladva az el-elgyengülő kanonizáció megerősítéséhez szolidan, de meg nem kérdőjelezhetően járultak hozzá.

Az irodalomértés szempontjait, elméletileg is megalapozottan, az esztétikai érzékenységet szisztematikus értelmező munkával egyesítve, mindmáig Németh G. Béla ide vágó írásai képviselik a legmagasabb szinten. Itt két szövege említendő elsődlegesen. Egy monográfia rövid, mindössze pár lapos Tömörkény-fejezete (1971) és egy tanulmány (1985). Az előbbi, a *Türelmetlen és késlekedő félszázad* (1971) a maga nemében alighanem egyedülálló munka: az esztétikai és történeti elemzés olyan szinoptikus teljesítménye, amely már csak módszeressége okán is, az úgynevezett „posztmodern” végletes relativizmusának ellenpólusa, s így még a mai szétesettségben is fönn tartja a modernitás értelmezési potenciálját. Németh

G. Béla történész és esztéta volt egy személyben (e típus ma a magyar kultúrában nem, vagy alig van jelen), így értelmezése különösen érdekes. Ítélete sarkos és kemény, de, paradox mód, így is affirmatív távlatú. „Műve” (tudniillik a Tömörkény műve) szerinte „egyenetlen, akár Gárdonyi és Bródyé: s szűk körű is: tárgykörben és módszerben egyaránt. Húsz novellája nyomán a többi ötszáz képletét, mintáját is könnyedén meg lehet szerkeszteni. Összeválogatható azonban terméséből egy kötet oly novella, mely kortársai elé és a magyar novella legelső vonalába emeli.” (228.) Nézőpont kérdése, hogy ebben az értékmeghatározásban hová, mire helyezük a hangsúlyt. Egy biztos, az elismerés így, körülhatároltan is igen magasra helyezi írónkat. A jellemzés, amelyet Tömörkény novelláinak szövegszervező eljárásairól mond, szintén figyelemre tarthat igényt. Ennél azonban szempontunkból érdekesebb, ahogy poétikai értékeit bemutatja. „Írónk ritkán hangoztat szociális, politikai eszméket: a tételhirdető, a rábeszélő modor is többnyire idegen tőle. S ahol jelen van, nem azok java művei. Mégis társainál megrendítőbbet, *szociálisan is vádlóbbat* nyújt amaz *egy* kötetében. Megszégyenült döbbenettel kérdezzük: ennyi az élet, *szabad*, hogy ennyi legyen, e szinten maradjon az élet, mely magában hordja a legmagasabb érték lehetőségét. Mert Tömörkény nem eszményíti hősei világgképét, de – bár a naturalizmustól nem maradt érintetlen – sosem fosztja meg hőseit a tudat bizonyos értékeitől, sohasem szorítja őket ember alatti, animális létezésbe. Világképükön belül a jót, az ésszerűt, az erkölcsit akarják. Történeteit tragikumát épp ez teszi teljessé: a csattanókban a világkép és a magatartás értékének ellentéte mutatkozik meg, lepleződik le.” (230.) Amit Németh G. Béla, elmarasztalóan, bizonyos modor „túlhajtásaként”, s olvasói igények kielégítéseként ír le, egy magasabb esztétikai (s csakis esztétikai) nézőpontból csakugyan Tömörkény szemére vethető. E vonatkozásban azonban a szerzőben az esztétikai megfontolás a történésziék fölül kerekedik. Nem akceptálja, hogy ezek a „túlhajtott” vagy más szempontból kevésbé sikerült szövegek is más vonatkozásban egy igen kevésbé ismert emberi univerzum tárgyi momentumairól, összefüggéseiről, lehetőségeiről hoznak hírt. S ez egyáltalán nem lényegtelen. A Tömörkény-szövegek nem szoríthatók bele a szűken fel-fogott – „esztéta” – irodalmiság kereteibe. Szövegei, már születésük körülményeinél fogva is, más természetűek: többek is, kevesebbek is. Az már speciális körülmények szerencsés összjátéka, ha az eredmény egy szorosabb értelemben vett esztétikai elvárásnak is maradéktalanul megfelel.

De hogy bizonyos számú szöveg nagyon is megfelel, azt éppen Németh G. Béla másik, csak Tömörkény prózájának szentelt tanulmánya (*Az élet profán liturgiája*) mutatja meg s igazolja a legszebben. (A tanulmány a kitűnő tudós *Századutóról – századelőről* című kötetében [1985] is olvasható.)

A Tömörkény-irodalom egészét vagy akár csak legfontosabb darabjait is ebben a rövid cikkben, érthetően, nem lehet, s természetesen nem is érdemes felsorolni. Az egy bibliográfia dolga volna. Alig több mint egy évtizede szerencsére a Nap Kiadó egyik, Domokos Mátyás remek ötletét kamatoztató sorozata, egy kötet erejéig, ebből az irodalomból is izelítőt adott. *A Hajnali sötétben* című válogatás (2005), többféle megközelítésnek is teret engedve, jól demonstrálja az értelmezés irányait, fontosabb eredményeit. Az anyag, amelyet számba lehetett venni, nem nagy, de sokrétű. A filológiai közlések, az apró, de összességükben sok mindent másképpen láttató „adatok” közreadása persze nem fért, s nem is illett bele a válogatásba – azokat ma is úgy kell összekeresgelnie a Tömörkény-kutatónak, ha élni akar velük. A Tömörkény-irodalom bibliográfiája így, ha elkészülne s egybe gereblyézná az apró cikkeket (is),

szolgálatot teljesítene. Áttekinthetővé tenné a kutatás trendjeit, kevésbé látványos eredményeit, s egybe fogná, ami lényege szerint egybe tartozik. A legfontosabb persze továbbra is magának az életműnek a (végre) teljességre törekvő bibliográfiai számbavétele volna. A Somogyi-könyvtár néhány áldozatos és szorgalmas munkatársa (Lovászi Józsefné, Kukkonka Judit s mások) már tettek ez irányban fontos lépéseket. Munkájuk eredményeként elkészült a Szegedi Naplóban (2001) és a Szegedi Híradóban (2004) megjelent Tömörkény-publikációk bibliográfiája. (Mindkettőnek a szegedi múzeum, ma már nem élő, irodalom- és művészettörténeti évkönyve, a *Studia Historiae Literarum et Artium* adott teret. Az elsőnek a 3., a másodiknak a 4. kötet.) Az országos lapokban publikáló Tömörkény írásainak módszeres számbavétele is szerepelt a tervekben, de ezekre már a személyi feltételek meggyengülése, az intézményi háttér hiánya miatt nem kerülhetett sor.

A Tömörkény-kutatás helyzete (eredményei és korlátozottsága) sajnos jól demonstrálja, hogy az elszigetelt egyéni erőfeszítések nem pótolhatják az intézményekre alapozott tervszerű kutatásokat.

6

Tömörkény írói státusa nem az „irodalmi íróé” volt. Ezt mai nézőpontból lehet korlátjának tartani, de főlöszleges. Csak annyit mondanánk ki vele, hogy életműve genetikailag és szerkezetileg heteronóm, írói gyakorlatában valami nem irodalmi is szerephez jutott. Ez azonban, tetszik vagy sem, olyan adottsága az életműnek, amely megváltoztathatatlan s ugyanakkor speciális értékekkel gazdagította azt. Mindez többszörösen érthető. Kenyérkereső foglalkozása egy ideig az újságírás volt, s a hírlapírás *írás* ugyan, de nem a steril irodalmiság közege és megteremtője. Amikor pedig, szilárdabb egzisztenciát remélve, a Szegedi Napló szerkesztőségéből a Kultúrpalotába tette át székhelyét, még kevertebb, összetettebb feladatokkal szembesült. Munkája, „tisztviselőként”, maga volt a megtestesült kevert sokrétűség. A régészettől a bogarászatig mindenfélével kellett foglalkoznia, s esetében a „könyvtár csöndje” szép frázisnál alig volt több. Ráadásul, a „szükséges pénzért” (s persze némi becsvágyból) az újságírással sem hagyhatott föl teljesen. „Reporterkednie” már nem kellett, csak vezércikket írt (másnaponta, névtelenül), és persze, író lévén, tárcát (hetente minimum kétszer, névvel). Alkotói élethelyzete mindennek volt mondható, csak nem elmélyült meditációra alkalmat adó, nyugodt munkaléggörnek. S ami alighanem ennél is meghatározóbb volt: érdeklődése is inkább az új emberi élményekkel és tapasztalatokkal kecsgetető premodern világ felé vonta. (Ami mellel, megírva, az újságokban is „érdekességnek” számított.) Az önelégült polgári „köldöknézés” irodalmi fikcióként nem érdekelte. Maga az irodalom, az irodalmiság mint kifejezési lehetőség persze őt is vonzotta (néhány jó író, így, mások mellett: Mikszáth vagy Turgenyev példa és minta volt számára is) – de az irodalom konvencionális, rutinszerű gyakorlata taszította. A fikciós sémáknál, a „regényesnél” többre tartotta az „életet”, a kétkezi emberek életét. Ebben nyilvánvalóan szerepet kapott saját társadalmi közegének, a polgári élet mindennapjainak őszintétlensége, hamissága, pontosabban: Tömörkénynek mindezzel szembeni averziója – s vágya valami „tisztábbra”, jobbra. Környezete tekintete elől averzióját is, vágyakozásait is rejtegette persze, de mindaz, amit tárgyias leírásokban és emberi sorsokban megjelenített, mégis árulkodik preferenciáiról. Leginkább java novelláiban.

Az életmű genetikus kettőssége mindazonáltal olyan adottság, amely, alapesetben is, két-féle merőben eltérő értelmezési irányt tart nyitva. Az egyik szigorúan csak esztétikai nor-

mákhöz méri az életművet, s ezt legmagasabb szinten Németh G. Béla már hivatkozott értelmezése reprezentálja. Ha erre korlátozódunk, Tömörkény nem jön ki rosszul a mérlegelésből, de az életművet adó szövegkorpusz igen nagy hányada másodlagossá, már-már mellőzhetővé válik. A másik értelmezési irány, bár mára már teljességgel ráégett a „néprajziasság” bélyege, akár nem-irodalminak is mondható. Szempontja a legmélyebb értelemben vett történetiség szempontja, amely, a tágon értelmezett irodalom lehetőségeit felismerve és azokat leolvasva, egy *társadalom alatti társadalom* emberi világát kelti életre. Hasznosítja az esztétikai szempontból nem szabályszerű, sőt akár „sikerületlen” művekben rögzített, máshonnan be nem szerezhető „információkat”. Ez az értelmezési irány természetesen nem vindikálhatja magának az esztétikai ítélezés exkluzivitását, auráját. „Csak” történeti értelmezés. De az életműnek az a dimenziója, amelyet megért, s az értelmezéssel hozzáférhetővé tesz, a maga nemében unikális teljesítmény. Föltáratlanul és megértetlenül hagyni nagyon nagy veszteség volna. S ez is irodalom, ha szabályszerűen is.

7

Olyan időket élünk, amelynek alaptörténete, minden jel szerint a világ dramatikus átrendeződése lesz. Hogy mivé alakul át, ami most meginog s mozgása mennyire lesz kontrollálható, ha egyáltalán kontrollálható lesz, ma még nem mondható meg. De tudható, az ilyen nagy, tektonikus mozgásoknak mindig mély, történeti meghatározottsága van. Az úgynevezett „gazdasági racionalitás” jogcímén szőnyeg alá lehet seperi súlyos problémákat, „igazolni” lehet igazolhatatlan emberi viszonylatokat, de dinamikájukat végleg megszüntetni nem lehet. A mostanában már száz éve halott Tömörkény István mindmáig csak részlegesen hozzáférhető életműve, amely még kevésbé „sikerült” darabjaiban is egy társadalom alatti társadalomról hoz fölszínre árulkodó emberi dokumentumokat, a maga lázadó gesztusokat mellőző szolid módján ebbe a „problematikába” nyúlik vissza és le. Ha megértjük, mai lehetőségeinket (s léthelyzetünk modernitás-specifikus mai deformitásait) is jobban fogjuk érteni – bármennyit is változott azóta a világ.

Mert ahogy hajdan Izajás próféta mondta (máig érvényesen): „Jaj azoknak, akik a rosszat jónak mondják, és a jót rossznak.” (Iz 5,21.)